

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА У РЕГУЛЮВАННІ ПРОЦЕСІВ СТРАТИФІКАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Наталія КОВАЛІСКО

Copyright © 2007

Основний зміст. У статті соціальна політика розглядається як регулятор стратифікаційних процесів в українському суспільстві. Проаналізовані суб'єкти та об'єкти цієї політики, канали впливу перших на другі, а також висвітлені напрямки їхніх взаємозв'язків. Окреслені основні функції та завдання соціальної політики, що сприятимуть їх адекватному впровадженню як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях.

Постановка проблеми. У спеціальній літературі проблеми соціальної політики розглядають у двох аспектах – наукової галузі та навчальної дисципліни. Навчальна дисципліна із соціальної політики передбачає комплекс знань та умінь щодо їхнього застосування у практичній діяльності. Цьому аспектові соціальної політики останніми роками присвячують більшість наукових праць із названої проблематики. Наукова галузь, що вивчає соціальну політику, має онтологічну, гносеологічну та аксеологічну складові. Онтологічна складова показує, до яких саме граней суспільного життя має відношення соціальна політика; гносеологічна – розкриває систему понять, категорій, методів, за допомогою яких вивчають, узагальнюють та упорядковують соціальні факти; аксеологічна – на основі історико-порівняльного аналізу та вивчення громадської думки, виявляє цінність соціальної політики для суспільства, її відмінність, з цього погляду, від інших різновидів політики – економічної, адміністративної, культурно-духовної, міжнародної тощо.

В соціальній політиці науковці вбачають регулятор соціальних процесів загалом, а на сучасному етапі розвитку суспільства – струк-

турних трансформаційних перетворень. На жаль, останнім часом цьому напрямку не приділяють належної уваги ні соціологи-теоретики, ані соціологи-практики.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Про різні аспекти та напрямки дослідження соціальної політики висловлюються як відомі зарубіжні вчені – Т.М. Ганслі [1], П. Скіпер [2], Р. Тітмус [3], Ф. Вільямс [4]. А.Е. Козлов [5], так і вітчизняні соціологи, такі як І.М. Попова [6,], О.О. Якуба [7], В.Г. Єременко [8], Ю.І. Саєнко [9], О.Д. Куценко [10] та ін. Поряд із тим, з проблем соціальної політики та її ролі у перехідному суспільстві на теренах України проведено низку науково-практичних конференцій. Нарешті, у кількох регіонів країни з'явилися замовники на розробку і впровадження окремих напрямків соціальної політики і реалізації соціальних програм.

Вивчення праць зазначених науковців свідчить про несхожість їхніх підходів до соціальної політики як регулятора. Але це дає підстави для певних висновків. По-перше, соціальна політика як регулятор соціальних процесів має конкретно-історичний характер. По-друге, потрібно обережно враховувати рекомендації поважних спеціалістів інших країн, тому що їх розробляли на основі дослідницького матеріалу інших суспільств та адресували передусім керівництву державних органів цих країн. І, по-третє, у зв'язку із цим треба створювати свою методологію, власне бачення ролі соціальної політики як регулятора стратифікаційних та соціальних процесів загалом.

Постановка завдання. Дослідницькою метою є розгляд соціальної політики як регулятора стратифікаційних процесів шляхом аналі-

зу її складових компонентів – суб'єктів та об'єктів і з'ясування напрямків їх реальних взаємозв'язків. У цьому контексті доречно також проаналізувати основні завдання та функції соціальної політики, що сприятиме пізнанню специфіки трансформаційних процесів та адекватного вирішення окреслених завдань саме в українському соціумі.

Переходячи до викладу **основних положень** статті, можна стверджувати, що соціальна політика як регулятор охоплює такі складові: а) суб'єкти, які розробляють і впроваджують соціальні програми; б) об'єкти, що підлягають регулюванню; в) канали впливу суб'єктів на об'єкти. Розглянемо ці складові детальніше.

Більшість теоретиків і практичних спеціалістів погоджуються з тим, що до суб'єктів соціальної політики належать як державні інститути, так і політичні партії, профспілки, громадські рухи, громади. Але дехто суб'єктами такої політики вважає тільки державні органи.

Спостерігаючи соціальну політику як процес, можна побачити, що не всі суб'єкти однаковою мірою беруть участь у регулюванні соціальних процесів. Слушно виділити групу установ та організацій, які виявляють активність в ініціюванні соціальних програм, у їх розробці та лобіюванні в органах законодавчої, виконавчої влади. До таких суб'єктів можна віднести депутатські групи, інститут Президентства, Кабінет Міністрів, політичні партії, профспілки, громадські рухи – молодіжний, жіночий, екологічний, об'єднання інвалідів, ветеранів війн тощо.

Інша справа, коли мовиться про групу установ, які безпосередньо несуть відповідальність за розробку і впровадження загальнонаціональних та регіональних соціальних програм. Це стосується Міністерств праці та соціальної політики, науки та освіти, охорони здоров'я, Державних комітетів з питань фізкультури і спорту, сім'ї та молоді, національних відносин. Щодо регулювання соціально-статусних відносин, таких як класові, соціально-професійні, територіальні, то тут головну роль відіграють Державна податкова адміністрація, Асоціації підприємців та фермерів тощо.

Дещо складнішим є питання з обґрунтуванням об'єкта соціальної політики. Об'єкт визначає зміст, систему і структуру зазначеної політики. Не вступаючи в дискусію, можна запропонувати компромісний варіант. Він полягає у розгляді соціальної політики в широкому і вузькому розумінні. Відомо, що будь-які суспільні

відносини – у царинах економіки, політики, права, управління чи культури – мають соціальні аспекти. Наприклад, сьогодні найбільш актуальними стають соціальні аспекти міжнародних відносин у зв'язку з міграцією трудових ресурсів, міжнародним туризмом, обміном групами молоді, котрі виїждять з метою навчання тощо. Системна діяльність держави та інших політичних інститутів і громадських об'єднань, яка спрямована на вдосконалення соціальної сфери, котра охоплює всі зазначені аспекти, становить соціальну політику в широкому розумінні. Діяльність суб'єктів соціальної політики, котра передбачає захист найменш захищених груп населення та організацію соціальних служб, становить соціальну політику у вузькому розумінні. Вивчення соціальної політики як регулятора соціальних процесів у широкому розумінні здійснюють соціологи. Соціальна політика у вузькому аспекті цікава для соціальних працівників, підготовка яких ведеться не тільки на базі соціології як дисципліни, а й на основі педагогіки, психології, економіки, юридичних дисциплін.

Різні концептуальні підходи до визначення співвідношення соціології і соціальної політики зумовлені різним розумінням функцій соціології в сучасному суспільстві. Про призначення соціологічних знань у суспільстві написано чимало. На різних етапах суспільного розвитку, в конкретних ситуаціях стає актуальною та чи інша функція соціології. Погоджуючись із тезою Е.Гіденса про те, що зростання ролі соціології безпосередньо пов'язане з великими соціальними перетвореннями, які охопили світ [11, с. 30], доречно зазначити, що навряд чи можна функцію соціології зводити до критики, навіть "позитивної", чи до надання інформації менеджерам різноманітних сфер громадського життя.

У соціологічному розумінні об'єктом соціальної політики є соціальна сфера суспільства, яка охоплює соціальну структуру, умови праці та життя, соціальні відносини, соціальні норми та соціальні інститути, що регулюють процес виробництва та відтворення цих складових. Аналіз соціальної організації суспільства загалом передбачає вивчення стратифікаційної структури, її соціального складу, соціальних зв'язків і відносин, соціальних норм, режиму керування, системи мотивації, символіки, традицій, способу життя.

Соціальний склад виражає належність індивідів до тієї чи іншої групи за певними індикаторами. У цьому плані виділяють демогра-

фічні, професійно-кваліфікаційні, освітні, етнічні та поселенські групи. Важливим елементом соціальної структури є соціальна стратифікація, котра відображає відносини соціальної нерівності у суспільстві залежно від обсягу влади, економічного становища, рівня освіти, престижу професії. На рівні соціальної групи стратифікація виявляється через постійне відтворення ієрархічно розташованих соціальних позицій (статусів), соціальних ролей (функціональне становище людини відповідно до її статусу), форми діяльності (офіційні та неофіційні), норми взаємовідносин, лідерство, престиж, службову кар'єру, систему винагород, стиль поведінки, спосіб та ефективність життя.

У стабільних ситуаціях соціальна політика покликана стимулювати всебічний розвиток людського потенціалу суспільства, розповсюдження ефективних способів і зразків економічної поведінки, розвиток соціальних галузей господарства, зростання якості життя населення і захищеності соціально уразливих громадян. Але у періоди глибоких соціальних перетворень функції цієї політики змінюються. По-перше, суспільствам, котрі трансформуються, доводиться не стільки організувати зростання, скільки протистояти спонтанному падінню людського потенціалу, деградації соціальних галузей економіки, розширенню депривованих груп і прошарків. По-друге, до традиційних функцій соціальної політики додається нова – сприяння збереженню і зростанню соціально-інноваційного потенціалу суспільства, розширенню соціальної бази реформ, забезпеченню зацікавленої участі громадян у перетворенні суспільних відносин.

Рівень соціально-інноваційного потенціалу відображає здатність і готовність суспільства до радикального перетворення власного устрою, своїх основних інститутів і, відповідно, соціальної структури. На інноваційний потенціал суспільства впливає безліч чинників, і його підтримка на належному рівні вимагає спеціальних зусиль. Особливо важливу роль тут відіграє довіра громадян до політичних інститутів, падіння якої веде до відчуження суспільства від влади, несприйняття її ідей, закликів і дій, що виключає успішний розвиток реформ.

На жаль, український політикум й надалі є далеким від розуміння соціальних механізмів реформ, розглядаючи загострення соціальних проблем лише як прикру перешкоду реалізації “прогресивних” макроекономічних задумів. Їхня економічна стратегія, на думку більшості

соціологів, просто не передбачає продуманої соціальної політики. Тому в соціальній сфері України фактично реалізувалися лише непрямі наслідки асоціальних реформ економіки. Стихийний характер соціальних процесів уможливив руйнівний вплив на соціально-інноваційний потенціал українського суспільства. Виникло масове розчарування в демократії, впала довіра до провідних політиків і до інститутів влади, масові групи стали розглядати реформи як щось чуже і вороже своїм інтересам, піднялися соціально-протестні рухи. Готовність же українців конструктивно брати участь у соціальній трансформації суспільства істотно знизилася.

Говорячи про соціальну структуру як об'єкт соціальної політики, треба наголосити на особливій ролі класової структури в перехідних суспільствах. Серед чинників, котрі впливають на рівень і динаміку інноваційного потенціалу соціуму, важлива роль належить також соціальній стратифікації. Найбільш обґрунтованими поясненнями стратифікаційних процесів, на нашу думку, є розгляд російськими соціологами рушійних сил трансформації суспільства. За результатами досліджень, проведених Т.І. Заславською [12, с. 180], у сучасному трансформаційному суспільстві умовно можна виділити шість ієрархічних прошарків. Це правляча політична та економічна еліта (менше 1%), верхній прошарок (6–7%), середній (приблизно 20%), базовий (більше 60%), нижній шар (7%) і соціальне дно (5% дієздатного населення). Зауважимо, що ці цифри вельми приблизні і відображають лише загальний тип стратифікації. Окремі висновки цих досліджень значною мірою відображають аналогічні тенденції та особливості стратифікаційних процесів в українському суспільстві.

Еліта і верхній (субелітний) прошарок являють собою ту невелику частину суспільства, яка найбільше виграла від радикальних реформ. Нинішній статус цих груп дуже високий, але недостатньо легітимний і надійний. Тому головний інтерес їхніх представників полягає у збереженні і зміцненні досягнутого статусу, стабільності якого безпосередньо залежить від утвердження, вкорінення нового порядку речей, і від соціального спокою суспільства. Через це верхні шари зацікавлені в досягненні економічної стабільності, зміцненні правового порядку і створенні умов, що виключають соціальні катаклізми. Але в соціальному плані ці прошарки дуже різко протиставляються решті суспільства, щоб стати його реальними

лідерами. Політична недалекоглядність, соціальний егоїзм, висока корумпованість, типово тимчасовий тип поведінки, захопленість “палацовими” інтригами і скандалами не тільки позбавляють ці прошарки довіри, а й вказують на обмеженість їхнього стратегічного інтелектуально-реформаторського потенціалу. В сучасному складі і чинній якості вони не здатні ні політично, ані культурно інтегрувати зусилля суспільства в напрямку національного відродження.

Середній прошарок меншою мірою, ніж еліти і субеліти, протистоїть основній частині суспільства. Імовірно він уособлює найбільш кваліфіковану, дієздатну й активну складову останньої. Його терпиме матеріальне становище – це здебільшого результат інтенсивної кваліфікованої праці, а тому не викликає такого протесту малозабезпечених груп, подібно до того, як розкіш і престижне споживання еліти. Хоча середній прошарок соціально неоднорідний і порівняно невеликий, він має тенденцію до зростання за змістом і обсягом.

Порівняно високий кваліфікаційний і діловий потенціал, важливість виконуваних соціальних ролей, відносна адаптованість до умов ринку і збалансований соціальний настрій дозволяють розглядати названий прошарок як одну з потенційних сил, здатних сприяти становленню демократії, правопорядку і конкурентного ринку. Але, по-перше, особливості цього прошарку поки-що дуже слабо вивчені, по-друге, соціальні групи (інтелектуали, підприємці і середня ланка бюрократії), котрі його формують, відіграють у трансформаційному процесі принципово різні ролі. Нарешті, сучасні умови в суспільстві скоріше заважають, аніж допомагають розвитку інноваційно-підприємницької діяльності цього прошарку.

Наймасовіший соціальний прошарок зосереджує у своєму складі “середніх”, або пересічних громадян, тому Т.І. Заславська називає його базовим. Матеріальне і соціальне становище, а відтак і самовідчуття більшості його представників дуже важке. Базовий прошарок найбільшою мірою випробовує на собі наслідки поглиблення соціальної нерівності як статусів, так і можливостей. Саме його представники є головними жертвами безробіття і неповної зайнятості, низького рівня оплати праці, подорожчання і недоступності послуг, масової депрофесіоналізації фахівців, зниження рівня і погіршення якості життя, обмеження можливостей здобуття хорошої освіти та ін.

Творча та інноваційна енергія цього прошарку в сучасних умовах вимушено витрачається

на переборення не суспільних проблем, а суто особистих, пов’язаних з виживанням, підтримкою мінімально потрібного рівня життя, сімейною взаємодопомогою. Соціальний настрій базового прошарку песимістичний, довіра до влади – мінімальна, надії на майбутнє – слабкі.

Що стосується нижнього прошарку суспільства, а тим більше соціального дна, то вони є сферою убогості, безнадійності, відчуження і деградації. Представники цих прошарків навіть потенційно не можуть розглядатися як інноваційні суб’єкти трансформації суспільства.

В Україні сьогодні накопичений надзвичайно небезпечний потенціал соціального невдоволення населення. У суспільстві не лише зростає соціальна диференціація, а й з’являється нова за характером і небачена за масштабом поляризація. За цих умов зростає потреба народного загалу в соціальному захисті та підтримці різних соціальних груп населення. Молоде українське суспільство стоїть перед потребою формування та реалізації політики людського розвитку як соціальної основи держави. Така соціальна політика передбачає першочергову увагу до інтересів людей, розвитку “соціального капіталу”, здатного формувати єдність та злагоду в суспільстві, а економічне зростання розглядає як засіб, а не як мету, який захищає життєві можливості нинішніх та майбутніх поколінь. Пріоритети такої політики – зниження зубожіння та бідності, ефективна зайнятість, збереження та розвиток інтелектуального потенціалу, відтворення соціальної структури суспільства. Отже, чи не єдиним засобом розв’язання цих проблем є реалізація соціальної політики, здатної інтегрувати соціум, сприяти зміцненню соціальної бази реформ, зростанню його інноваційного потенціалу.

Створення і розвиток системи соціального захисту населення – головне завдання соціальної політики. На сьогодні система соціального захисту в Україні є однією із найскладніших у світі та становить собою дещо змінену модель соціального захисту колишнього СРСР, пристосовану до цілком іншого типу стабільного суспільства. Існуюча система стикається з двома суперечливими проблемами: по-перше, як пом’якшити та подолати бідність і, по-друге, як отримати потрібні ресурси з держбюджету та альтернативних джерел на усі програми соціального захисту в ситуації падіння валового національного продукту.

В умовах глибокої трансформації суспільства система соціального захисту, на думку

соціологів, повинна мати три найважливіші виміри [13, с. 191]:

1. Мережу соціального порятунку, яка б гарантувала можливість психофізичного виживання людей за кризових соціально-економічних обставин.

2. Соціальне забезпечення, яке б гарантувало певний рівень життя людини (компенсація втрати регулярного доходу, компенсація “додаткових витрат”, попередження причин відсутності регулярного доходу).

3. Соціальне обслуговування, яке б гарантувало певний рівень участі людей у суспільному житті.

При цьому конче потрібно змінити соціальну роль держави. Людина і держава повинні стати соціальними партнерами і розвивати діалог між собою за допомогою відкритого обміну поглядами та позиціями з актуальних проблем через широку мережу громадських організацій. Особливу увагу звертає на себе тенденція посилення конфлікту між суспільством та державою, що знаходить безпосередній вияв у соціально-класовому просторі, в якому сильно віддалені вищі прошарки за статусом і соціальними можливостями та решта верств і соціально-класових утворень. Така дистанція між вищими та іншими верствами суспільства є дієвим джерелом нерозуміння реальних соціальних проблем численних соціальних груп і прошарків, нездатності влади відобразити ці проблеми в ефективній соціальній політиці. Причина цього – у відсутності розвинутого середнього класу.

Заходами щодо зниження гостроти такої конфліктної ситуації може бути створення інституту підтримки середнього класу, громадських ініціатив та рухів, здатних конструктивно об'єднувати людей, мобілізувати соціальний потенціал, знаходити згоду між владою та суспільством. Стимулювати громадську ініціативу можна шляхом створення при місцевих органах влади публічних центрів її підтримки, інформування про діяльність таких центрів через місцеву пресу, радіо, створення інститутами місцевої влади системи “*public relations*”, зв'язків з громадськістю. До того ж важливими є заходи з розвитку соціальної свідомості та підвищення соціальної зрілості соціально-стратифікаційних утворень. Розмитість стратифікаційної структури, соціальна дезорганізація, окрім соціально-психологічних наслідків, істотно знижують можливості ефективного управління стійким розвитком суспільства.

Зміна становища соціальних груп вимагає перш за все забезпечення зайнятості. З цією метою треба здійснити: по-перше, проведення реальної оцінки структури, причин і масштабів безробіття, перегляд положень про безробіття, про статус та права безробітного в Україні; по-друге, розвивати широку та доступну мережу

освіти і професійної перепідготовки для забезпечення конкурентноздатності людей у просторі ринкової економіки; по-третє, підтримувати великі підприємства державного економічного сектору, підприємства приватного й, передусім, малого та середнього бізнесу.

Задля збереження інтелектуального потенціалу суспільства потрібна активна підтримка фундаментальної та прикладної науки через широку систему конкурсів та держзамовлень, взаємодію з міжнародними організаціями, які надають підтримку розробкам, дослідницьким проектам українських науковців, зокрема, у сфері соціальної політики. Треба також забезпечити доступність професійної та університетської освіти для всіх категорій населення. Крім того, потребують розвитку системи кредитованого навчання та гарантованого працевлаштування молодих спеціалістів. Водночас подоланню почуття “зайвої людини” сприятимуть такі заходи: а) організація громадських робіт, б) створення системи додаткової освіти з набуття професій, які користуються попитом на ринку праці, і в) передбачають подальше працевлаштування.

Для того щоб соціальна політика не знижувала трудову мотивацію людей і не стимулювала пасивність, потрібна визначеність меж бідності та малозабезпеченості. Програма скорочення бідності передбачає забезпечення доступності перш за все освіти, медичних і побутових послуг, а також розвиток системи “захищеної зайнятості”, яка б надавала мінімальний дохід за соціально корисну працю на спеціально створених державою та органами місцевої влади робочих місцях.

Отже, вкажемо на три завдання соціально-управлінської діяльності щодо успішної реалізації соціальної політики в українському суспільстві. *Перше завдання* полягає у перетворенні соціальних відносин у сфері праці і зайнятості, особливо важливих для базового прошарку суспільства. Йдеться про активну боротьбу з безробіттям, про розширення і реальне забезпечення соціально-економічних прав трудящих як в державному, так і в приватному секторах господарювання, про створення необхідних умов для поступового формування соціально-партнерських відносин між працею і капіталом.

Друге завдання полягає у створенні сприятливих інституційних умов для розвитку конструктивної та легітимної підприємницької діяльності як у соціальній сфері економіки, так і у структурах громадянського суспільства. Причому особливо важливо сприяти залученню до цієї діяльності представників базового прошарку задля надання їй масового характеру.

Третя і найбільш важке завдання пов'язане з нагальністю зміни характеру реформатор-

ської та управлінської діяльності державної влади у бік її легітимізації і демократизації. Доречно відновити колективну і персональну відповідальність представників влади за зміст та ефективність ухвалених рішень, за їхні прямі і непрямі наслідки, поступово долати корумпованість державного апарату, домагатися реального розподілу влади і бізнесу, створювати систему незалежного правосуддя, здатного вести боротьбу з економічною злочинністю.

Через удосконалення шляхів взаємодії суб'єктів і складових соціальної сфери, соціальна політика виконує дуже важливі функції щодо суспільства і соціальних спільнот. До основних із них варто віднести такі:

– *соціофундаментальну*, що пов'язана з виробництвом та удосконаленням суспільства як цілісної соціальної системи, підтримкою його стабільності й упорядкованості;

– *соціоінтегративну*, завдяки якій людина, незалежно від її соціального статусу, етнічного чи релігійного походження, статі, стану здоров'я, по-перше, не відчуває себе "іншою", чужою, по-друге, дістає змогу реалізувати свій соціальний потенціал;

– *соціально-адаптивну*, завдяки якій суб'єкти соціальної політики та соціальних програм допомагають тим соціальним групам, котрі через певні причини не спроможні брати участь у суспільному виробництві, освоювати інші різновиди соціально-корисної діяльності;

– *соціопродуктивну*, зміст якої полягає у підтриманні в людини потреби та здатності до активного життя;

– *соціодинамічну*, яка спрямована на розвиток людини та соціальних спільнот і способів їхнього життя;

– *удосконалення соціальної інфраструктури*, завдяки якій реалізуються цілі соціальної політики [14, с. 272].

ВИСНОВКИ

1. Для характеристики соціальної політики як регулятора стратифікаційних процесів у суспільстві потрібно розкрити її складові – суб'єкт, об'єкт, напрямки їхніх взаємозв'язків, основні завдання та функції.

2. Стратифікаційні процеси в сучасному українському суспільстві й надалі характеризуються певною хаотичністю, відсутністю системності, нерівномірністю розподілу ресурсів та інституційної підтримки.

3. Межі між соціальними прошарками є нечіткими, "розмитими", відсутня узгодженість різних соціальних статусів.

4. І на загальнонаціональному, і на регіональному рівнях гостро відчувається відсутність розробок із соціального конструю-

вання, соціальних технологій, соціальної політики зокрема; тому зростає прикладне значення подальшого дослідження стратифікаційної структури суспільства з виявлення наявних ресурсних (особистісних, структурних) та потенційних можливостей усіх прошарків суспільства.

5. Вищезазначені кроки дадуть змогу вивчити та проаналізувати трансформаційні процеси, котрі, своєю чергою, впливають на зміну соціальної структури українського суспільства.

6. Актуальним залишається обґрунтування перспектив та джерела формування середнього класу в Україні; водночас аналіз стилізованих практик тих чи інших об'єктивно виділених прошарків населення уможливить з'ясування їхнього потенціалу на шляху входження і збагачення середнього класу.

7. Різноманітна інформація про соціальну структуру суспільства в цілому чи регіону зокрема може бути основою при впровадженні та реалізації різноманітних напрямків і програм удосконалення чи реформування соціальної політики на державному та регіональному рівнях.

1. Ганслі Т.М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. – К., 1996.

2. Снікер П. Соціальна політика. Теми та підходи. – К., 2000.

3. Titmus R. Social Policy: an Introduction. – London, 1974.

4. Williams F. Social Policy: a Critical Introduction. – London, 1994.

5. Козлов А.Е. Социальная политика: конституционно-правовые основы. – М., 1980.

6. Попова І.М. Соціальна політика і парадокси буденної свідомості // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення: Збірник наукових статей. — К., 1998. — С. 135–144.

7. Якуба О.О. Зміни в соціально-класовій структурі українського суспільства та соціальна політика // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення: Збірник наукових статей. – К., 1998. – С. 145–148.

8. Єременко В.Г. Основи соціальної економіки. Популярний курс. – К., 1997.

9. Соціальна експертиза в Україні: методологія, методика, досвід впровадження / За ред. Ю.І. Саєнка. – К., 2000.

10. Куценко О.Д. К вопросу о философии социальной политики // Наука і соціальні проблеми суспільства / Вісник Харківського державного університету. – 1998. – Вип. 414. — С. 37–39.

11. Гіденс Е. Соціологія. — К., 1999.

12. Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: деятельность-структурная концепция. – М.: Дело, 2003. – 568 с.

13. Якуба Е.А., Хижняк Л.М., Куценко О.Д., Безносос М.А., Евдокимова И.А. Изменение социально-класовой структуры общества в условиях его трансформации.— Харьков: Основа, 1997. – 230 с.

14. Яременко О.О. Соціальна політика як регулятор взаємовідносин соціальних структур і соціальних інститутів // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства: Наукові доповіді і повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції. – К.: 2002. – 533 с.